

Київський університет імені Бориса Грінченка
Інститут людини
Кафедра психології особистості та соціальних практик

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Проректор з науково-методичної та
навчальної роботи
Жильцов О.Б.

« 03 » 02 2020 р.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

«Практикум з кризового консультування»

для студентів

спеціальності: 053 Психологія

освітнього рівня: другого (магістерського)

освітніх програм: 053.00.05 Екстремальна та кризова психологія

спеціалізації Кризове консультування

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА Ідентифікаційний код 02136554	
Начальник відділу моніторингу якості освіти	
Програма №	2597/20
 (підпис)	(прізвище, ініціал)
« »	2020 р.

Київ – 2020

Розробник:

Канюка Інна Олександрівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології особистості та соціальних практик

Викладач:

Канюка Інна Олександрівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології особистості та соціальних практик

Сорокіна Олена Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології особистості та соціальних практик

Робочу програму розглянуто і затверджено на засіданні кафедри психології особистості та соціальних практик

Протокол від 20.01.2020 р. № 1

Завідувач кафедри _____ (підпис) (О.П. Сергєєнкова)

Робочу програму погоджено з гарантом освітньої програми (керівником освітньої програми 053.00.03 Психологія бізнесу та управління)

_____ р. (підпис) (О.П. Сергєєнкова)

Робочу програму перевірено

03.02.2020 р.

Заступник директора _____ (підпис) (Р.О. Павлюк)

Пролонговано:

на 20__/20__ н.р. _____ (підпис) (Сергєєнкова О.П.), «__»__ 20__ р., протокол №__

на 20__/20__ н.р. _____ (підпис) (Сергєєнкова О.П.), «__»__ 20__ р., протокол №__

на 20__/20__ н.р. _____ (підпис) (Сергєєнкова О.П.), «__»__ 20__ р., протокол №__

на 20__/20__ н.р. _____ (підпис) (Сергєєнкова О.П.), «__»__ 20__ р., протокол №__

на 20__/20__ н.р. _____ (підпис) (Сергєєнкова О.П.), «__»__ 20__ р., протокол №__

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Характеристика дисципліни за формами навчання	
	денна	заочна
Вид дисципліни	обов'язкова	
Мова викладання, навчання та оцінювання	українська	
Загальний обсяг кредитів / годин	5,5/165	
Курс	5,6	
Семестр	10-11	
Кількість змістових модулів з розподілом:		
Обсяг кредитів	5	
Обсяг годин, в тому числі:	165	
Аудиторні	40	
Модульний контроль	10	
Семестровий контроль	-	
Самостійна робота	115	
Форма семестрового контролю	залік	

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета навчальної дисципліни – розкрити закономірності надання психологічної допомоги людям, що перебувають у кризовому стані, спрямованої на емоційну підтримку й увагу до їхніх переживань; забезпечити формування психологічної, професійної культури та компетентностей студентів, їх готовності до професійної діяльності у напрямі кризового консультування.

Завдання курсу:

- засвоєння теорії та практики допомоги людині, що перебуває в кризовому стані;
- визначення оптимального алгоритму надання психологічної допомоги;
- засвоєння загальних і спеціальних прийомів консультативної, діагностичної, терапевтичної, реабілітаційної або іншої професійної взаємодії відповідно до запиту й інформації про клієнта та його ситуацію.

3. Результати навчання за дисципліною

Відповідно до Освітньо-професійної програми 053.00.05 Екстремальна та кризова психологія за другим (магістерським) рівнем вищої освіти зі спеціальності 053 Психологія, дисципліна «Практикум з кризового консультування» забезпечує формування таких **загальних та фахових**

компетентностей:

- ЗК1. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.
- ЗК4. Уміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми.
- ЗК6. Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів).
- ЗК7. Здатність діяти соціально відповідально та свідомо.
- ЗК9. Здатність мотивувати людей та рухатися до спільної мети.
- СК3. Здатність обирати і застосувати валідні та надійні методи наукового дослідження та/або доказові методики і техніки практичної діяльності.
- СК4. Здатність здійснювати практичну діяльність (тренінгову, психотерапевтичну, консультаційну, психодіагностичну та іншу залежно від спеціалізації) з використанням науково верифікованих методів та технік.
- СК6. Здатність ефективно взаємодіяти з колегами в моно- та мультидисциплінарних командах.
- СК7. Здатність приймати фахові рішення у складних і непередбачуваних умовах, адаптуватися до нових ситуацій професійної діяльності.
- СК9. Здатність дотримуватися у фаховій діяльності норм професійної етики та керуватися загальнолюдськими цінностями.
- СК10. Здатність розробляти та впроваджувати інноваційні методи психологічної допомоги клієнтам у складних життєвих ситуаціях.
- СК12. Здатність розробляти та застосовувати превентивні та корекційні програми збереження психологічного здоров'я людини.
- СК13. Здатність до рефлексії та супервізії власної фахової діяльності.
- СК14. Здатність активізувати психосоматичні ресурси особистості для її ефективного функціонування в екстремальних і кризових ситуаціях.
- СК15. Здатність вибудовувати передбачувану тактику профілактики дистресу чи кризового стану людини.

Відповідно до Освітньо-професійної програми 053.00.05 Екстремальна та кризова психологія за другим (магістерським) рівнем вищої освіти зі спеціальності 053 Психологія, дисципліна «Практикум з кризового консультування» забезпечує оволодіння такими **програмними результатами навчання:**

- ПР1. Здійснювати пошук, опрацювання та аналіз професійно важливих знань із різних джерел із використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.
- ПР4. Робити психологічний прогноз щодо розвитку особистості, груп, організацій.
- ПР5. Розробляти програми психологічних інтервенцій (тренінг, психотерапія, консультування тощо), провадити їх в індивідуальній та груповій роботі, оцінювати якість.

- ПР8. Оцінювати ступінь складності завдань діяльності та приймати рішення про звернення за допомогою або підвищення кваліфікації.
- ПР9. Вирішувати етичні дилеми з опорою на норми закону, етичні принципи та загальнолюдські цінності.
- ПР11. Здійснювати адаптацію та модифікацію існуючих наукових підходів і методів до конкретних ситуацій професійної діяльності.
- ПР14. Надавати оперативну психологічну допомогу особистості з гострими стресовими реакціями.
- ПР16. Надавати кваліфіковану психологічну допомогу особистості у кризовому стані для активізації ресурсів її життєстійкості.

4. Структура навчальної дисципліни

Тематичний план

Назва змістових модулів, тем	Усього	Розподіл годин між видами робіт					Самостійна
		Аудиторна:					
		Лекції	Семінари	Практичні	Лабораторні	Індивідуальні	
Змістовий модуль 1. Особливості кризового консультування							
Тема 1. Форми та методи кризового консультування	2	2					
Тема 2. Психологічні вимоги до кризового консультанта	12			2			10
Тема 3. Модель першої психологічної допомоги у кризовому стані	12			2			10
Тема 4. Ведення протоколу кризового консультування	7			2			5
Модульний контроль	2						
Разом	35	2		6			25
Змістовий модуль 2. Кризове телефонне консультування							
Тема 1. Телефон довіри: організація, зміст та методика телефонної бесіди.	2	2					
Тема 2. Переваги та недоліки кризового телефонного консультування	12			2			10
Тема 3. Телефонне консультування маніпулятивних абонентів	12			2			10

Тема 4. Етика та помилки кризового телефонного консультування	7			2			5
Модульний контроль	2						
Разом	35	2		6			25
Змістовий модуль 3. Кризове консультування тяжкохворих клієнтів та їх родичів							
Тема 1. Криза здоров'я. Профілактика та упередження психологічних наслідків тяжких хвороб	2	2					
Тема 2. Втрата здоров'я, вплив тяжкої хвороби на особистість	12			2			10
Тема 3. Консультування онкохворих клієнтів	12			2			10
Тема 4. Психологічна підтримка родичів дементного хворого	7			2			5
Модульний контроль	2						
Разом	35	2		6			25
Змістовий модуль 4. Кризове консультування жінок							
Тема 1. Специфіка життєвих криз у жінок	2	2					
Тема 2. Психологічний супровід вагітності	12			2			10
Тема 3. Акушерське насильство та способи його запобігання	7			2			5
Тема 4. Профілактика післяпологової депресії	12			2			10
Модульний контроль	2						
Разом	35	2		6			25
Змістовий модуль 5. Психологічне консультування при сімейних кризах							
Тема 1. Нормативні та ненормативні кризи сімейного життя	2	2					
Тема 2. Психологічна підтримка родини при розлученні	14			4			10
Тема 3. Особливості кризової консультації у випадку втрати роботи через звільнення	7			2			5
Модульний контроль	2						

Разом	25	2		6			15
Усього	165	10		30			115

5. Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Особливості кризового консультування

Лекція 1.Форми та методи кризового консультування (2 год.)

Місце і роль кризової психології в системі сучасної світової психологічної науки. Її зв'язки з іншими психологічними галузями та науковими дисциплінами. Показання до кризового консультування. Принципи, форми і методи кризового консультування. Особистість кризового консультанта. Етичні принципи консультування. Динаміка кризового консультування.

Основні поняття теми:

Кризове консультування, кризова інтервенція, кризова особистість.

Практичне заняття №1. Психологічні вимоги до кризового консультанта. Профілактика емоційного вигорання фахівців.

Практичне заняття №2. Модель першої психологічної допомоги у кризовому стані.

Практичне заняття №3. Ведення протоколу кризового консультування. Формування експертного висновку.

Змістовий модуль 2. Кризове телефонне консультування

Лекція 2. Телефон довіри: організація, зміст та методика телефонної бесіди (2 год.)

Історія виникнення «гарячих ліній» у світі. «Телефони довіри» і їх типові абоненти. Вимоги до телефонного консультанта. Типи швидкої, невідкладної психологічної допомоги в екстремальних життєвих ситуаціях ревнощів, розчарування, переживання зради, горя, відчаю, втрати сенсу життя.

Основні поняття теми:

Гаряча лінія, телефон довіри, суїцид, превенція.

Практичне заняття №4. Переваги та недоліки кризового телефонного консультування.

Практичне заняття №5. Телефонне консультування маніпулятивних абонентів.

Практичне заняття №6. Етика та помилки кризового телефонного консультування.

Змістовий модуль 3.

Кризове консультування тяжкохворих клієнтів та їх родичів

Лекція 3. Криза здоров'я. Профілактика та упередження психологічних наслідків тяжких хвороб (2 год.)

Хвороба як життєва криза. Психологічні портрети психосоматично хворих та особливості їх консультування. Різні типи ставлення до здоров'я і можливості впливу на них. Хронічні та невиліковні хвороби: психологічні наслідки. Криза вмирання від хвороби: психологічна готовність до завершення життя. Психологічна підтримка хворого та його родини. Кризове консультування онкохворих, ВІЛ-інфікованих, родичів дементних хворих

Основні поняття теми:

Психосоматичні захворювання, психічне здоров'я, термінальні хворі.

Практичне заняття №7. Втрата здоров'я, вплив тяжкої хвороби на особистість.

Практичне заняття № 8. Консультування онкохворих пацієнтів.

Практичне заняття № 9. Психологічна підтримка родичів дементного хворого.

Змістовий модуль 4.

Кризове консультування жінок

Лекція 4. Специфіка життєвих криз у жінок (2 год.)

Вагітність та пологи як новий етап життєвого шляху жінки. Консультування вагітних жінок груп ризику. Робота консультанта з найближчим оточенням майбутньої матері. Психологічна підготовка жінки до пологів. Криза народження як криза сім'ї. Перинатальна втрата як ускладнене горе.

Основні поняття теми:

Вагітність, безпліддя, акушерське насильство, перинатальна втрата.

Практичне заняття №10. Психологічний супровід вагітності.

Практичне заняття №11. Акушерське насильство та способи його запобігання.

Практичне заняття №12. Профілактика післяпологової депресії.

Змістовий модуль 5.

Психологічне консультування при сімейних кризах

Лекція 5. Нормативні та ненормативні кризи сімейного життя

Особливості нормативних криз подружнього життя. Подружні конфлікти: види, особливості, функції, причини, динаміка і значення. Особливості конфліктів у благополучних й неблагополучних сім'ях. Ненормативні кризи життєвого циклу розвитку сім'ї. Розлучення як криза розвитку сім'ї. Причини, види і основні фази розлучення.

Основні поняття теми:

Шлюб, розлучення, сімейна криза.

Практичне заняття №13-14. Психологічна підтримка родини при розлученні.

Практичне заняття №15. Особливості кризової консультації у випадку втрати роботи через звільнення.

Контроль навчальних досягнень

6.1. Система оцінювання навчальних досягнень студентів

Вид діяльності студента	Максимальна к-сть балів за одиницю	Модуль 1		Модуль 2		Модуль 3		Модуль 4		Модуль 5	
		кількість одиниць	максимальна кількість балів	кількість одиниць	максимальна кількість балів	кількість одиниць	максимальна кількість балів	кількість одиниць	максимальна кількість балів	кількість одиниць	максимальна кількість балів
Відвідування лекцій	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Відвідування семінарських занять	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Відвідування практичних занять	1	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Робота на семінарському занятті	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Робота на практичному занятті	10	3	30	3	30	3	30	3	30	3	30
Виконання завдань для самостійної роботи	5	3	15	3	15	3	15	3	15	2	10
Виконання модульної роботи	25	1	25	1	25	1	25	1	25	1	25
Виконання ІНДЗ	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Разом			74		74		74		74		69
Максимальна кількість балів: 365											
Розрахунок коефіцієнта: $365 : 100 = 3,65$											

6.2. Завдання для самостійної роботи та критерії її оцінювання.

Змістовий модуль 1. Особливості кризового консультування

Тема 2. Форми і методи кризового консультування - 10 год.
Заповнити таблицю психологічних вимог до кризового консультанта – 5 балів.

Тема 3. Модель першої психологічної допомоги у кризовому стані – 10 год.
Розробити алгоритм першої психологічної допомоги – 5 балів.

Тема 4. Ведення протоколу кризового консультування - 10 год.
Розробити та заповнити протокол уявного кризового консультування

на основі реальної ситуації – 5 балів.

**Змістовий модуль 2.
Кризове телефонне консультування**

Тема 2. Переваги та недоліки кризового телефонного консультування

–10 год.

Заповнити таблицю переваг та недоліків кризового телефонного консультування – 5 балів.

Тема 3. Телефонне консультування маніпулятивних абонентів

- 10 год.

Побудувати сценарій бесіди з маніпулятивними абонентами (за завданням викладача) – 5 балів.

Тема 4. Етика та помилки кризового телефонного консультування

- 5 год.

Створити колаж етичних норм кризового консультування - 5 балів.

Змістовий модуль 3.

Кризове консультування тяжкохворих клієнтів та їх родичів

Тема 2. Втрата здоров'я, вплив тяжкої хвороби на особистість – 10

год.

Заповнити таблицю «Причини втрати здоров'я» – 5 балів.

Тема 3. Консультування онкохворих пацієнтів – 10 год.

Розробити пам'ятку для родичів онкохворого щодо способів самопомоги – 5 балів.

Тема 4. Психологічна підтримка родичів дементного хворого

– 5 год.

Розробити алгоритм кризової консультації родичів дементного хворого, які дізналися про діагноз – 5 балів.

**Змістовий модуль 4.
Кризове консультування жінок**

Тема 2. Психологічний супровід вагітності – 10 балів

Розробити пам'ятку для чоловіків щодо особливостей психологічного стану вагітних жінок – 5 балів

Тема 3. Акушерське насильство та способи його запобігання – 5

год.

Розробити рекомендації жінкам щодо уникнення акушерського насильства – 5 балів.

Тема 4. Профілактика післяпологової депресії – 10 год.

Створити загальну таблицю причин (організаційних, медичних, психологічних) виникнення післяпологової депресії – 5 балів.

Змістовий модуль 5.

Психологічне консультування при сімейних кризах

Тема 2. Психологічна підтримка родини при розлученні – 10 год.

Розробити для батьків сценарій повідомлення дитини про розлучення – 5 балів.

Тема 3. Особливості кризової консультації у випадку втрати роботи через звільнення – 5 год.

Розробити стратегії поведінки для людей, які втратили роботу через звільнення – 5 балів.

Критерії оцінювання самостійної роботи студента:

- 1) своєчасність виконання роботи – 1 бал,
- 2) правильність виконання роботи: повна – 2 бали, часткова – 1 бал,
- 3) обсяг виконаного завдання: достатній – 2 бали, обмежений – 1 бал.

6.3. Форми проведення модульного контролю та критерії оцінювання.

Модульні контрольні роботи виконуються в тестовій формі. Одна правильна відповідь оцінюється в один бал.

6.4. Форми проведення семестрового контролю та критерії оцінювання.

Семестровий контроль проводиться у вигляді заліку.

6.5. Шкала відповідності оцінок

Рейтингова оцінка	Оцінка за 100-бальною шкалою	Значення оцінки
A	90-100 балів	Відмінно – відмінний рівень знань (умінь) в межах обов'язкового матеріалу з, можливими, незначними недоліками
B	82-89 балів	Дуже добре – достатньо високий рівень знань (умінь) в межах обов'язкового матеріалу без суттєвих (грубих) помилок

C	75-81 балів	Добре – в цілому добрий рівень знань (умінь) з незначною кількістю помилок
D	69-74 балів	Задовільно – посередній рівень знань (умінь) із значною кількістю недоліків, достатній для подальшого навчання або професійної діяльності
E	60-68 балів	Достатньо – мінімально можливий допустимий рівень знань (умінь)
FX	35-59 балів	Незадовільно з можливістю повторного складання – незадовільний рівень знань, з можливістю повторного перескладання за умови належного самостійного доопрацювання
F	1-34 балів	Незадовільно з обов'язковим повторним вивченням курсу – досить низький рівень знань (умінь), що вимагає повторного вивчення дисципліни

6. Навчально-методична карта дисципліни

Навчально-методична карта дисципліни «Практикум з кризового консультування» для студентів спеціальності 053 Психологія

Разом: 165 год., лекції – 10 год., практичні заняття – 30 год., модульний контроль – 10 год., самостійна робота – 115 год.

Модулі	Змістовий модуль 1	Змістовий модуль 2	Змістовий модуль 3	Змістовий модуль 4	Змістовий модуль 5
Назва модуля	Особливості кризового консультування	Кризове телефонне консультування	Кризове консультування тяжкохворих клієнтів та їх родичів	Кризове консультування жінок	Психологічне консультування при сімейних кризах
Кіль-сть балів за модуль	74 бали	74 бали	74 бали	74 бали	69 балів
Теми лекцій	Форми і методи кризового консультування	Телефон довіри: організація, зміст та методика телефонної бесіди	Криза здоров'я. Профілактика та упередження психологічних наслідків тяжких хвороб.	Специфіка життєвих криз у жінок	Нормативні та ненормативні кризи сімейного життя
Кількість балів	1 бал	1 бал	1 бал	1 бал	1 бал
Теми практичних робіт	1. Психологічні вимоги до кризового консультанта - 11 балів. 2. Модель першої психологічної допомоги у кризовому стані - 11 балів. 3. Ведення протоколу кризового консультування – 11 балів	1. Переваги та недоліки кризового телефонного консультування - 11 балів. 2. Телефонне консультування маніпулятивних абонентів - 11 балів. 3. Етика та помилки кризового телефонного консультування - 11 балів.	1. Втрата здоров'я, вплив тяжкої хвороби на особистість - 11 балів. 2. Консультування онкохворих пацієнтів - 11 балів 3. Психологічна підтримка родичів дементного хворого - 11 балів.	1. Психологічний супровід вагітності – 11 балів 2. Акушерське насильство та способи його запобігання - 11 балів. 3. Профілактика післяпологової депресії – 11 балів	1-2. Психологічна підтримка родини при розлученні – 22 бали 3. Особливості кризової консультації у випадку втрати роботи через звільнення – 11 балів
Кількість балів	33 бали	33 бали	33 бали	33 бали	33 бали

Самостійна робота	Тема 2. Заповнити таблицю психологічних вимог до кризового консультанта – 5 балів. Тема 3. Розробити алгоритм першої психологічної допомоги – 5 балів. Тема 4. Розробити та заповнити протокол уявного кризового консультування на основі реальної ситуації – 5 балів.	Тема 2. Заповнити таблицю переваг та недоліків кризового телефонного консультування – 5 балів. Тема 3. Побудувати сценарій бесіди з маніпулятивними абонентами – 5 балів. Тема 4. Створити колаж етичних норм кризового консультування - 5 балів.	Тема 2. Заповнити таблицю «Причини втрати здоров'я» – 5 балів. Тема 3. Розробити пам'ятку для родичів онкохворого щодо способів самопомоги – 5 балів Тема 4. Розробити алгоритм кризової консультації родичів дементного хворого – 5 балів.	Тема 2. Розробити пам'ятку для чоловіків щодо особливостей психологічного стану вагітних жінок – 5 балів Тема 3. Розробити рекомендації щодо уникнення акушерського насилля – 5 балів. Тема 4. Створити загальну таблицю причин виникнення післяпологової депресії – 5 балів	Тема 2. Розробити для батьків сценарій повідомлення дитини про розлучення – 5 балів. Тема 3. Розробити стратегії поведінки для людей, які втратили роботу через звільнення – 5 балів.
Кількість балів	15 балів	15 балів	15 балів	15 балів	10 балів
Види поточного контролю	Модульна контрольна робота – 25 балів	Модульна контрольна робота – 25 балів	Модульна контрольна робота – 25 балів	Модульна контрольна робота – 25 балів	Модульна контрольна робота – 25 балів
Рейтингові бали	Загальна кількість балів – 365 Коефіцієнт для переведення у 100-бальну шкалу – 3,65				
Підсумковий контроль	Залік				

7. Рекомендовані джерела

Основна література:

1. Коен Д. Психотерапія з дітьми та підлітками, які пережили травму та втрату / Д. Коен, Е. Маннарїно, Е. Деблінджер. – Львів : Свічадо, 2016. – 264 с.
2. Максименко С.Д. Психологічна допомога тяжким соматично хворим : навч. посіб. / С.Д. Максименко, Н.Ф. Шевченко. – К. : Ін-т психології імені Г.С. Костюка; Ніжин : Міланік, 2007. – 115 с.
3. Малкина-Пых И. С. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И. С. Малкина-Пых. – М. : Изд-во ЭКСМО, 2005. – 960 с.
4. Мороз Р. А. Психологія травмуючих ситуацій та надання психологічної допомоги : методичні рекомендації / Р. А. Мороз. – Миколаїв : Іліон, 2016. – 224 с.
5. Титаренко Т. Життєві кризи : технологія консультування / Тетяна Титаренко. – К. : Главник, 2007. – 386 с.

Додаткова література:

1. Водопьянова Н. Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика / Н. Е. Водопьянова, Е. С. Старченкова. – СПб., 2005.
2. Волкова А. Н. Психологическое консультирование семейных конфликтов / А. Н. Волкова // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – 2000. – № 1.
3. Власенко, І.А., Вінник, Н.Д. (2019) Переживание утраты: специфика, конфликт, трансценденция, преодоление // Теорія і практика сучасної психології. – 2019. – №3. – С. 33-37.
4. Поліщук В.М. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. – Суми: Університетська книга, 2017. – 352с.
5. Самикіна Н. Синдром вигорання у працівників пеніцитарної системи / Н. Самикіна, В. Сулицький // Соціальна психологія. – 2004. – № 4. – С. 43–48.
6. Самоукина Н. В. Карьера без стресса / Н. В. Самоукина. – СПб., 2003.
7. Титаренко Т. М. Запобігання емоційному вигоранню в сім'ї як фактор гармонізації сімейних взаємин: наук.- метод. посіб. / Т. М. Титаренко, О. Я. Кляпець. – К., 2007.